

GENERÁCIÓS VÁLTOZÁSOK A ROMA DIPLOMÁSOK ÉLETÚTJÁBAN

A TÁRSADALMI REZILIENCIA HATÁSA²

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2021.3.86>

A KUTATÁS ELŐZMÉNYEI, PROBLÉMAFELVETÉS

A dolgozat azt kívánja a tudomány górcsőve alá venni, hogy a nem-roma tudományos és nyilvános média-, valamint aktivista diskurzusok milyen hatásmechanizmusokat generáltak eddig a roma emberek önnarratíváira, identitására és reprezentációjukra. Munkám egy tudományos kritikai társadalomreflexió (DiAngelo 2018, Fraser–Honnet 2003, Hooks 1989, Said 1978, Spivak 1988, Young 1988). A disszertáció fókuszában azok a kérdések, meglátások és észrevételek állnak, amelyek az elmúlt évszázadokban a nem-roma embertől irányultak a „cigányokra,”³ az általuk vélelmezett tudományos objektivitáson keresztül (bármilyen is legyen az), vagyis a dolgozat a roma emberek visszakerdezéséről szól egy roma ember narratíváján keresztül.

Meglátásom szerint csekély azoknak a tudományos írásoknak a száma, amelyek a romák önértelmezését kontextualizálják roma emberek narratíváin keresztül. A területi, társadalmi, történelmi, politikai és gazdasági változások eredménye, hogy a roma értelmiségi emberek is szeretnék saját identitásukat definiálni a tudományban, az úgynevezett tudományos aktivizmusban, valamint a különféle társadalmi mozgalmakban (Mirga–Kruszelnicka 2018, Rostas–Rövid 2018). Dolgozatomban generációs változásokról, mobilitásokról és a roma diplomások identitásáról beszélek a mai magyar társadalmi közegben, amelyet a reziliencia fogalmán keresztül értelmezek.

Disszertációm fő hipotézise szerint a roma emberek többsége részesült az oktatási rendszer diszkriminációjában és szelekciójában, valamint elszenvető volt a nyilvános formális és informális terek különböző rasszista, kategorizáló, etnicizáló beszédének, bánásmódjának, amely nagymértékben meghatározza identitásukat és társadalmi emancipációjuk lehetőségét (Acton 2016, Hancock 2002, Kállai 2014, Kemény 2000, Kovács–Szabari–Lénárt 2016, Marsh–Strand 2006). Mindezen hatások ellenére, feltevésem alapján, a roma értelmiségiek esetében nagymértékű generációs társadalmi, gazdasági és lélektani kilépő mobilitás ment végbe. A szakma ezt a rugalmas ellenállóképességet nevezi rezilienciának (Alva–Padilla 1991, Ceglédi 2012, Grotberg 1995).

Főhipotézisem szerint a reziliens romák gyorsütemű szociális, gazdasági és lélektani mobilitása különböző társadalmi ellenállási formákban valósul meg, amely egyben elővetítheti a következő, eggyel feljebb levő társadalmi réteg vélt (vagy valós) elvárásait és értékeit.

1 Tudományos munkatárs, Kulturwissenschaftliche Institut Essen (KWI), Németország.

2 Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar, Szociológia Doktori Iskola Interdiszciplináris Társadalomkutatások Doktori Program, Budapest, 2020. Témavezető: Dr. habil. Kállai Ernő, PhD.

3 Dolgozatomban a roma elnevezést használom, amely identitásomat tükrözi. A roma megnevezést ennek ellenére a szövegben kontextustól függően más elnevezésekkel is felcserélem, amelyeknek szemiotikai, narratív és szociálpszichológiai célzatai vannak.

Első hipotézisem első fő kutatási kérdése a harmadik generációs roma értelmiségi emberek társadalmi reziliencia változásaira, kapcsolataira és eredményeire vonatkozik, vagyis arra, hogyan és miként képesek maguknak újabb elérendő célokat kitűzni a legkülönbözőbb fizikai és pszichikai társadalmi, gazdasági és lélektani elnyomások ellenére. Az első feltevésem második főkérdése, hogy mit vár el az újabb, elért társadalmi szint, milyen addig nem tapasztalt követelményeket, önreprezentációt kér a magasabb társadalmi réteg a reziliens romáktól?

Második hipotéziseim szerint, azok a roma értelmiségi emberek, akik integrált és támogató oktatási környezetben, fejlettebb területi és gazdasági régiókban jutottak hozzá tudásukhoz, könnyebben jutottak be a felsőoktatási intézménybe, ott sikeresebben teljesítették tanulmányaikat, és magasabb presztízsű diplomákat tudtak szerezni, mint azok a társaik, akik szegregált iskolákból, korlátozó területi, gyenge gazdasági környezetből jutottak be a felsőoktatásba.

Harmadik hipotézisem szerint a mai, vagyis a harmadik generációs roma értelmiségi emberek társadalmi és személyes kapcsolatai (családi kapcsolatai), párkapcsolatai nyitottabbak és nyilvánosabbak az első-, illetve második generációs roma értelmiségiekénél. Meglátásom szerint az elmúlt ötven évben a nemzetközi és a hazai tudományos, valamint az emberi jogi igazságok keresésében állandó kérdés volt a romák helyzetének ábrázolása. Ezek a valóságok összefüggésbe hozhatók az ország aktuális társadalmi, gazdasági és politikai berendezkedésével. Az eltérő korszakokban, különböző roma generációk gondolkodói és aktivistái jelentek meg, akik láthatóvá, hallhatóvá tették a saját valóságaikat és reprezentációjukat. A modern kort meghatározó roma személyiségei generációjuktól függően – különböző társadalmi kérdéseket helyeztek és helyeznek a közbeszéd centrumába, ezáltal a romáknak nevezett emberek identitásértékei is eltérnek a korszakok változásaival. Az 1940-es és az 1970-es évek között született elsőgenerációs roma értelmiségi emberek értékei és norma meghatározásai eltérnek az 1960-as és az 1990-es évek között született második, valamint a rendszerváltozás után született harmadik generációs roma értelmiségi emberektől (Csepeli–Örkény 2015, Kóczé–Neményi–Szalai 2017).

Kutatási kérdésem az említett generációk társadalmi reziliencia változásaira fókuszál, vagyis, hogy a legkülönbözőbb társadalmi konfliktusok ellenére miként voltak képesek maguknak újabb elérendő célokat kitűzni, valamint az esetleges kudarcok az egyének életében milyen identitásokat eredményeztek. Dolgozatom célja megvizsgálni a különböző roma generációk változásait, kiemelt fókusszal a harmadik generációs roma emberek sikerességét, rugalmas ellenállását és társadalmi értékeit. A dolgozat középpontjában a reziliencia hatásmechanizmusának feltárása áll, elsősorban az 1980-as évek után született magyarországi roma diplomások és egyetemisták kritikai narratíváján keresztül. A kutatás során szándékomban állt megvizsgálni azokat a láthatóan sikeres folyamatokat és rugalmas ellenállásokat, amelyek esetükben történtek.

A sikerességet – ebben az esetben – egy olyan szimbolikus, egyben államilag és társadalmilag elismert tőkéhez, eredményhez kötöm, mint a főiskolai vagy egyetemi diploma, valamint a roma szakkollégiumi tagság. A disszertációban olyan magukat romának valló emberek narratíváit elemzem, akik a kedvezőtlen társadalmi, politikai, gazdasági és történelmi helyzetük ellenére sikeres felsőfokú tanulmányokat folytatnak és/vagy már egyetemi, főiskolai diplomával rendelkeznek. Legfőbb kérdés, hogy ezeknek a sikereknek milyen társadalmi, gazdasági és lélektani indikátorai vannak, amelyek esetükben a reziliencia elemei lehetnek (Székelyi–Örkény–Csepeli–Barna 2005).

MÓDSZERTAN

Kvalitatív kutatási módszertant választottam, mert kiemelten fontosnak tartom az önnarratíva beemelését a tudományba, valamint szükségesnek láttam, hogy azok az emberek is megoszthassák tudásukat és megélt tapasztalataikat az értekezésen keresztül, akik a társadalmi távolságok miatt korlátokba ütköznek, vagy limitált esélyük van gondolataik megosztására az akadémiai keretek között és a nyilvánosságban.

Az országos vizsgálat adatfelvétele 2017. február 25-től 2019. szeptember 30-ig tartott. A kutatás során:

- 48 roma ember korábban elbeszélte narratíváját (2002-ből, 2009-ből és 2011-ből) elemeztem, akik az első-, második, valamint a harmadik generációs roma értelmiségi közösségek generációs átmenetének tekinthetők (Kései születés 2002, Szále 2009, Korniss–Závada 2011);
- 37 személy rövid narratíváját elemeztem, akiket a közösségi média segítségével értem el. Esetükben, kihasználva a közösségi média erre nyújtott lehetőségét, üzenetekben készítettem velük interjúkat. Ebben a kutatási szakaszban 90 személyt kerestem meg, közülük 37 válaszolt;
- 62 félig strukturált személyes interjút készítettem 6 hazai nagyvárosban: Pécsen, Kaposváron, Szegeden, Debrecenben, Nyíregyházán és Budapesten.

Összesen 147 személy kritikai és egyben reflektáló narratíváját vizsgálom értekezésemben. Kutatásom kiindulópontja a roma életútinterjúk kvalitatív elemzése, valamint a T-Tudok Tudásmenedzsment és Oktatókutató Központ Zrt. 2015-ös OECD magyarországi reziliens iskolák kutatásának kvantitatív eredményei voltak (Csüllög–Lannert–Zempléni 2015).

Az említett tényezőket figyelembe véve alapoztam meg kutatási terepemet, amely így:

- lefedi a hat hazai, OECD által is reziliensnek megállapított középiskolák közigazgatási körzeteit;
- az OECD által reziliensnek talált iskolák közigazgatási körzetei, egyben gócpontjai öt mérvadó magyar egyetemnek, amelyek mindegyikén működik a roma szakkollégium intézménye is.

A fentebb figyelembe vett tényezők alapján sikerült pontosabban leszűkítenem a kutatás terepét, helyszíneit, ezt követően elkezdhettem a vélhetően reziliens roma egyetemisták adatfelvételét.

EREDMÉNYEK

A kutatás során főhipotézisem, valamint alhipotéziseim is beigazolódtak.

1. A vizsgálat során egyértelműen látni lehetett, hogy a romák nyilvános terekben történő megjelenése óta tárgyai a legkülönbözőbb informális és formális kategorizációknak, valamint a tudományos rasszista beszédmódnak.
2. Azt is látni lehetett, hogy az akadémiai „diskurzusok” – még ha segítőkész szándékkal is, de – folyamatosan újratermelték a romákról kialakult idegenképet. A különböző tudományos beszédek hullámaiban, eltérő „píszí-nek” vélt látens csoportnevekkel aggatva nevezték meg őket, amelyek még a mai napig is használatosak. Azokban az esetekben, amikor a tudományos „diskurzus” az osztályon aluliról, a szegényről, a kisebbségről, a hátrányos helyzetűről, a felzárkóztatandóról vagy az etnikumról szól, mindenki egyértelműen tudja, hogy a beszéd a „cigányokról” szól.
3. Kritikai eredmény szintén, hogy a jelenlegi nem-roma diskurzus fundamentuma a modernkori roma tudományos narratíváknak, amelyek visszakérdeznak és egyben újabb akadémiai tudásokat is termelnek. Ezek az álláspontok jelenleg még szemben állnak egymással, amelyet a privilegizált tudomány művelői

„szenvédédiskurzusnak” neveznek. Viszont annak érdekében, hogy előremutató társadalmi változás, mobilitás történjen, szükséges a tudományos önnarratíva, az objektív reflektálás.

4. Kutatásom szintén bizonyítja, hogy a roma társadalom tagjai, az elsőgenerációs roma értelmiségiektől kezdve egészen napjaink roma diákságáig, részesei az oktatási szegregáció és szelekció legkülönbözőbb formáinak. A korábbi szakirodalmak ismeretének ellenére is megdöbbentő kutatási eredmény azt látni, hogy gyakorlatilag a 1930-as, 1940-es évektől az oktatáspolitikai a roma tanulók külön oktatását preferálja, sőt célja ezt a rendszert fenntartani.
5. Szintén beszédes eredmény, hogy a társadalmi, politikai önállósítás nem-roma generálása, stabilizálása és fenntartása miként tudja gátolni, befolyásolni és alakítani a romák társadalmi javakhoz való hozzáférést, sikerességét és identitását.
6. A második hipotézisem alátámasztó eredmények azt mutatják, hogy azok a roma értelmiségi emberek, akik integrált és támogató oktatási környezetben, fejlettebb területi és gazdasági régiókban jutottak hozzá tudásukhoz könnyebben jutottak be a felsőoktatási intézményekbe, ott sikeresebben teljesítették tanulmányaikat, valamint magasabb presztízsű diplomákat tudtak szerezni, mint azok a társaik, akik szegregált iskolákból, korlátozó területi, gyenge gazdasági környezetből jutottak be a felsőoktatásba.
7. A harmadik hipotézisem igazoló eredmények alapján elmondható, hogy a mai, vagyis a harmadik generációs roma értelmiségi emberek társadalmi, személyes, családi és párkapcsolataik nyitottabbak és nyilvánosabbak az első-, illetve második generációs roma értelmiségiekénél.
8. Kutatási eredményeim azt is bizonyítják, hogy fokozatosan megerősödni látszik a roma értelmiségiek társadalmi, gazdasági és politikai szerepvállalása a nyilvánosságban. Míg az elsőgenerációs roma értelmiségiek maroknyi, maximum 10–15 főjének a romák láthatósága és érdekérvényesítése volt a célja, amelynek eszközeül a roma kulturális gyökerekhez nyúltak vissza, addig a második generációs értelmiségiek inkább a politikai emancipációra fókuszáltak a jog-, a közbiztonság- a bölcsészettudományok, és a szociális tanulmányok segítségével. Megjegyzendő, hogy az elsőgenerációs roma értelmiséghez mérten a második generációs roma diplomások száma a generációs váltás során megduplázódott, valamint az első generációhoz képest a diplomás roma nők aránya is nőtt.
9. Azt látni, hogy a harmadik generációs roma értelmiségiek az emancipáció jelenségét inkább a társadalmi közvetett felelősségvállalásban látják, mintsem a közvetlen közösségi elérésben. Ennek oka egyrészt, hogy olyan szakokat végeznek, amelyek nehezen kapcsolhatóak direkt módon a közösségi felelősségvállaláshoz, másrészt nem feltétlenül gondolják azt, hogy abban a térben kellene tevékenykedniük, amely egykor korlátozta őket. Szignifikáns eredmény esetünkben szintén, hogy náluk is megduplázódott a roma diplomások, egyetemisták száma a második generációhoz képest, valamint a roma nők felsőoktatásban való részvételi aránya megegyezik az osztálytársadalmi felsőoktatásban tanuló nem-roma nőkével.
10. A magyarországi roma szakkollégiumi hálózat alapvető dilemma tárgyát képezi a társadalomtudományi és oktatáskutatási irodalomban, valamint vitás a magyar politikai közbeszédben is. A disputa legfőbb indikátora az intézmények támogatási politikája, amely nem is lenne problémás mindaddig, ameddig az állam, illetve az egyházak nem szorgalmazzák a „szeretetalapú” szegregációs politikát, a társadalmi távolságok generálását, azok fenntartását, valamint a jogfosztottság törvényi hátterét. Szintén dilemma, hogy a roma szakkollégiumok funkciójukat tekintve miként értelmezhetők? Tehetséggondozó intézmények, esélykiegyenlítő, felzárkóztatók vagy hitéletpatronálók? Dicséretes az a munka, miszerint a roma szakkollégiumok az elmúlt kilenc évben kitermeltek számos roma diplomás szakembert, viszont ebben az esetben szintén felmerül a kérdés, hogy a „roma szakkollégiumi szakemberképzés” a finanszírozást

nyújtó kormány politikai irányelveit vagy az osztársadalmi érdekeket és értékeket preferálja-e a jövőbeli munkája során.

11. Dolgozatom alapját egy olyan feminista és posztkolonialista identitáselmélet gondolatísága képezi, amelyet szükségesnek és időszerűnek vélek a hazai „beragadt” társadalmi „cigánykérdés” előbbre mozdítása érdekében. A disszertáció struktúrájában szintén érdeminek tartottam a „subaltern” jelenlét, a roma/gádzsó, cigány/paraszt stb. különbségtétel társadalmi és történelmi beágyazottságának elemzését. A dolgozatban elemínek tartottam a visszabeszélés, hallgatás versus objektívitas és szubjektívitas fogalmi jelenségeinek az ütköztetését.
12. Beszedés eredménynek találom a „roma emancipációs háromgenerációs modellemt”, amely azt mutatja, hogy az elsőgenerációs roma értelmiségiek rezisztens, úgynevezett kemény – gyakran fizikai – ellenállása miként alakult át mára a harmadik generációs roma értelmiségi személyek esetében egy puhábbnak tekinthető, tudástermelésen alapuló pszichikai rezilienciává. Életútjaik elemzése során arra a megállapításra jutottam, hogy a roma értelmiségi és aktivista emberek mindegyik korszakban nem csupán a saját közösségeik előremozdulásáért dolgoztak, hanem sokkal inkább azért, hogy osztársadalmi változás történjen Magyarországon, hiszen kollektív érdekeknek és célnak tartották és tartják a társadalmi jólétet, amely csak akkor érhető el, ha közösen minimálisra csökkentjük az országban az évszázadok óta jelen lévő strukturális cigányellenességet, LMBTQ-ellenességet és idegenellenességet.
13. Kiemelten fontosnak tartom a kérdések feltevését és a vélt társadalmi igazságtalanságok reflektív kritikáját annak érdekében, hogy társadalmi előremozdulás történjen. Ez nem egy egyéni dolog; a visszakérdés nem csak a romákat érinti, és nem is csak roma társadalmi aktivizmus és tudástermelés, hanem osztársadalmi érdek.

ÖSSZEZÉS

A dolgozatban főként olyan munkákra hivatkozok, amelyek mind magyar, mind pedig nemzetközi viszonylatban is meghatározóak, ennek ellenére egyben ki kell emelnem, hogy a változó társadalmi és gazdasági struktúrák okaként szükséges és időszerű lenne például a korábbi Kemény-kutatások mintáját követve megismételni egy reprezentatív országos Roma kutatást, – az utolsó átfogó Roma kutatás közel 20 éve történt – a magukat romának valló tudósok vezetésével és adatfelvételével.

Mindezek mellett nem állítom azt, hogy a leendő kutatás adatelemzése és adatfelvétele ne történhetne nem-roma tudósok részvételi bevonásával. Kritikám szerint ennek ma már megvan a tudás és kapacitási háttere, viszont súlyos kérdés a jelenlegi politikai, erőviszonyi, anyagi, morális együttműködés csorbulása.

Kutatói pozícióm alapja tudományos, egyben kritikus roma „visszakérdés” azokra a korábbi nem-roma diskurzusokra, amelyek a „romát” és „cigányt” meghatározták, meghatározzák. Ez a kutatói alappozíció eredményezte azt, hogy munkám során kirajzolódhatott a három generációs roma értelmiségi modellem, amelyben reflektíven értelmezhettem a rezisztencia-reziliencia társadalmi hatásait.

Kritikám szerint, a „cigány” elnevezés a roma emberek nem-roma emberek általi több évszázados külső meghatározása, kategorizálása és megnevezése. Ez a több évszázados struktúra mára már normalizálódott, amely a roma emberek „cigány” ön-megnevezésére és nem önelnevezésére utal. Kritikám alapja a különböző társadalmi integrációs politikák hatása, az objektív önkép közoktatásban történő hiánya, valamint a gyakori hamis nyilvános diskurzusokon keresztül megszilárdult identitáspolitikák. Mindezek mellett fontosnak vélem a josti (2003) önalávetés elméletét hangsúlyozni (amelyet Székelyi, Örkény, Csepeli és Barna (2005) is kiemelt),

miszerint bármely kisebbségi létben élő személy úgy kezd el viselkedni, ahogy gondolja, hogy viselkednie kell(ene) a többségi társadalomban, a többségi társadalom általi elfogadása érdekében. Empirikus kutatási eredményeim azt mutatják, hogy az intézményi cigány vagy roma megnevezések meghatározzák, befolyásolják az egyén önelnevezését és az egyén identitáspolitikáját is.

Dilemmának és problémának tartom a romák – főként hazai, de nemzetközi is – etnikai identitáspolitikai tárgyalását, megnevezését. Úgy vélem, nem vetem „máglyára” az etnicitás fogalmát, viszont egyben azt is gondolom, hogy ez a féle roma identitásértelmezés lassan, de biztosan gyűjti a „rőzséket” maga alá. Az is kérdés, hogy azok a roma értelmiségiek, akik szintén kirekesztőnek és sértőnek értelmezik az etnicitás hazai használatát, mikor fogják az öngyűjtött rőzséket meggyújtani. Látható, hogy a romák interszekcionális kutatási kérdései, eredményei maximum 15–20 éves múltra tekinthetnek vissza. Korábban megjelentek roma nőkről, roma feminizmusról szóló hazai tanulmányok, viszont a hazai roma LMBTQ identitástárgyalás 2015-ös első tudományos publikációmig nem volt jelen a tudományos párbeszéd platformján.

Korábban a roma LMBTQ interszekcionális konstrukció nem jelent meg a tudományos narratívában valamint diskurzusban, tehát tudományos és aktivista munkám hazai szinten – valamint nemzetközi viszonylatban is – meghatározó, elsőként tárgyalta a roma meleg, lesbikus, biszexuális, transznemű, queer és interszex emberek társadalmi valóságait és megélt tapasztalatit. A társadalmi változás és fejlődés érdekében célszerű olyan kérdéseket is feltenni, amelyek egy adott társadalmi térben és időben még nem feltétlenül értelmezhetőek, viszont nagy valószínűséggel létjogosultságuk később fog értelmet kapni.

Kutatásom eredménye, hogy rámutat arra, miként alakult át a hazai roma emberek több évtizedes kemény fizikai rezisztenciája egy puhábbnak vélt (viszont struktúrájában megegyező) pszichikai rezilienciává, közös tudástermeléssé és társadalmi értékteremtéssé. Feltehetően ez nemzetközi szinten is igaz, azonban ennek igazolására további kutatások lennének szükségesek. Megállapítható, hogy a roma társadalmi fejlődés lassan, de biztosan erősödik, valamint hogy „mi” ennek a kilépő egyben rugalmasan ellenálló mobilitási folyamatnak a részesei és alapjai vagyunk. Jelenlegi eredményeim és a kapcsolati hálóm is azt mutatják, hogy ma jelentősen több roma diplomás, doktori hallgató van Magyarország- és Európa-szerte, mint például 2014/2015-ben volt, amikor megkezdtem doktori tanulmányaimat.

Azt is látom, hogy a roma értelmiségiek száma generációnként duplázódik, amely egyben azt is mutatja, hogy nagy valószínűséggel húsz-negyven év távlatában (remélhetőleg) csupán egy strigula lesz PhD jelenlétem, munkám.

HIVATKOZÁSOK

- Acton, T. (2016) Scientific racism, popular racism and the discourse of the Gypsy Lore Society. *Ethnic and Racial Studies*, 39(7), 1187–1204. <https://doi.org/10.1080/01419870.2015.1105988>
- Alva, S. A. – Padilla, M. A. (1991). Academic invulnerability among mexican american students: the importance of protective resources and appraisals. In Padilla, A. M. (szerk.) *Hispanic psychology: Critical issues in theory and research*. SAGE Publications, Inc. 288–302. <https://doi.org/10.4135/9781483326801.n19>
- Baker, D. (2015) The Queer Gypsy. In Bogdán M. – Dunajeva, J. – Junghaus T. – Kóczé A. – Rövid M. – Rostaş, I. – Ryder, A. – Szilvási M. – Taba M. (szerk.) *Nothing About Us Without Us? Roma Participation in Policy Making and Knowledge Production*. European Roma Rights Centre, (2), 87–93.
- Ceglédi T. (2012) Reziliens életutak, avagy a hátrányok ellenére sikeresen kibontakozó iskolai karrier. *Szociológiai Szemle*, 22(2), 85–110.
- Crenshaw, K. (1991) Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence Against Women of Color. *Stanford Law Review*, (43), 1241–1299. <https://doi.org/10.2307/1229039>
- Csepeli Gy. – Örkény A. (2015) Az emancipáció kihívása a mai magyar társadalomban a romák és nem romák viszonyában. *Szociológiai Szemle*, 25(3), 83–102.
- Csüllög K. – Lannert J. – Zemléni A. (2015) *Számít a pedagógus és az iskola! A felülemelkedő (reziliens) tanulók teljesítményét befolyásoló tényezők az Országos kompetenciamérés adatai alapján*. Budapest: Oktatási Hivatal.
- DiAngelo, R. (2018) *White Fragility: Why It's So Hard for White People to Talk About Racism*. USA: Beacon Press.
- Grotberg, H. E. (1995) *A Guide to Promoting Resilience in Children: Strengthening the Human Spirit*. Early Childhood Development: Practice and Reflections (8). Hague: Bernard van Leer Foundation. <https://doi.org/10.1037/e614412012-002>
- Farkas Z. (2018) A társadalmi rétegződés értelmezései. *Statistikai Szemle*, 96(5), 468–488. <https://doi.org/10.20311/stat2018.05.hu0468>
- Fraser, N. – Honneth, A. (2003) *Redistribution or recognition? A political-philosophical exchange*. London New York: Verso. https://doi.org/10.1057/9780230501522_8
- Hancock, I. (2002) *We Are the Romani People*. University of Hertfordshire Press.
- Hooks, B. (1989) *Talking Back: Thinking Feminist, Thinking Black*. 1st Edition. Boston: South End Press. <https://doi.org/10.4324/9781315743134>
- Jost, J. T. (2003) *Önalávetés a társadalomban: a rendszerigazolás pszichológiája*. (ford. Berkics M., Bujdosó B.) Budapest: Osiris, 9–79.
- Kállai E. (2014) Vannak-e cigányok, és ha nincsenek, akkor kik azok? *REGIO: Kisebbség Kultúra Politika Társadalom*, 22 (2), 114–146. <https://doi.org/10.17355/rkkpt.v22i2.26>
- Kemény I. (2000) (szerk.) A magyarországi romák. *Változó Világ*, 31, 81–85, 90–94.
- Kései születés* (2002) Rendezte: Kőszegi E. – Szuhay P. [Film]. Magyar dokumentumfilm, 67 perc.
- Korniss P. – Závada P. (2011) *Egy Sor Cigány*. Corvina.
- Kovács É. J. – Szabari V. – Lénárt A. (2016) (Fel)talált tudomány. Az 1971- es Kemény-féle reprezentatív cigánykutatás idején keletkezett kvalitatív szociológiai források utóélete. *HÍD: irodalmi, művészeti és társadalomtudományi folyóirat*, (12), 104–125.
- Kóczé A.– Neményi M. – Szalai, Júlia (2017) *Egymás szemébe nézve: Az elmúlt fél évszázad roma politikai törekvései*. Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet.
- Kurtic, V. (2013) *Roma Lesbian Existence*. *Díuvljarke*, ERRC Books.
- Marsh, A. – Strand, E. (2006) *Gypsies and the Problem of Identities: Contextual, Constructed and Contested*. Istanbul. Swedish Research Institute in Istanbul.
- Mirga – Kruszelnicka, A. (2018) Challenging Anti-gypsyism in Academia. *Critical Romani Studies*, 1(1), 8–28. <https://doi.org/10.29098/crs.v1i1.5>
- Rostaş, I. – Rövid M. (2018) Foreword. *Critical Romani Studies*, 1(2), 4–5. <https://doi.org/10.29098/crs.v1i2.47>
- Said, E. W. (1978) *Orientalism*. Routledge & Kegan Paul Ltd.
- Spivak, G. Ch. (1988) Can the Subaltern Speak? In Nelson, C. – Grossberg, L. (szerk.) *Marxism and the Interpretation of Culture*. Basingstoke: Macmillan, 271–313.
- Stewart, M. (2010) A roma/cigány „eticitás” az antropológiai vizsgálódás homlokerében. In Feischmidt M. (szerk.) *Etnicitás: Különbőségteremtő társadalom*. Budapest: MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet – Gondolat, 33–48.

Szále L. (2009) *Kitörők – Interjú Tizenöt Cigány Értelmiségivel*. Kornétás.

Székelyi M. – Örkény A. – Csepeli Gy. – Barna I. (2005) *A siker fénytörései*. Budapest: Sík.

Young, I. M. (1988) Five Faces of Oppression. *The Philosophical Forum*, 19(4), 270–290.